

Reja:

- 1. Monosaxaridlar, ta'rifi va nomenklaturasi.
- 2. Aldozalar, ketozalar.
- 3. Monosaxaridlarning chiziqli va xalqali koʻrinishlari.
- 4.Monosaxaridlarning stereokimyosi va ayrim kimyoviy xossalari.

Monosaxaridlar, ta'rifi va nomenklaturasi

Uglevodlar tabiatda eng koʻp tarqalgan boʻlib, inson hayotida muhim ahamiyatga ega. Ular oziq-ovqat tarkibiga kiradi. Insonning energiyaga boʻlgan ehtiyoji ovqatlanishda koʻp miqdorda uglevodlar qabul qilish hisobiga qondiriladi.

Koʻpincha uglevodlarning tarkibi bir xil boʻlsa ha, ular fizik va kimyoviy xossalari bilan birbiridan keskin farq qiladi. Bu avvalo, ularning tuzilishi bilan funksiyasi orasidagi farqdan kelib chiqadi. Ularning ayrimlari suvda yaxshi erisa, boshqalari suvda, hatto kislota va ishqorlarda ham erimaydi, oʻziga xos amorf tuzilgan boʻladi. Ba'zilari oson gidrolizlanadi, qaytariladi va hokazo.

Uglevodlar tarkibi va tuzilishiga koʻra ikki guruhga boʻlinadi:

- 1. Oddiy uglevodlar yoki monosaxaridlar (monozalar).
- 2. Murakkab uglevodlar yoki polisaxaridlar (poliozalar).

Gidrolizlanmaydigan va oddiy uglevodlarga ajralmaydigan uglevodlar monosaxaridlar deyiladi. Bu moddalardan koʻpchiligining tarkibi umumiy $C_nH_{2n}O_n$ forulaga mos keladi, ya'ni ularda uglerod atomlarining soni kislorod atomlarining soniga teng.

Birmuncha oddiy uglevodlar hosil qilish bilan gidrolizlanadigan uglevodlar polisaxaridlar deyiladi. Bu moddalardan koʻpchiligining tarkibi umumiy $C_m H_{2n} O_n$ formulaga mos keladi, ya'ni ularda uglerod atomlarining soni kislorod atomlari soniga teng emas. Polisaxaridlar oʻz navbatida shakarsimon polisaxaridlar (oligosaxaridlar) va shakarsimon boʻlmagan polisaxaridlarga boʻlinadi.

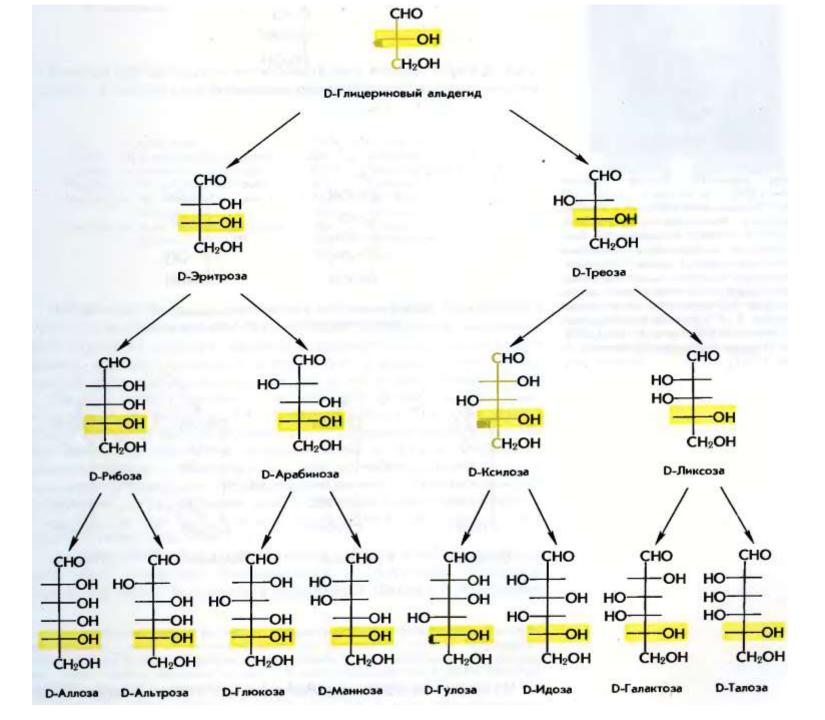
Disaxaridlardan qamish shakari — saxaroza, sut shakari — laktoza, kraxmalning parchalanish mahsuloti — maltoza, trisaxarid — raffinoza oligosaxaridlarning muhim vakillaridir. Polisaxaridlardan esa eng koʻp tarqalganlari kraxmal, sellyuloza, glikogen, inulin va boshqalardir.

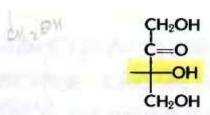
Aldozalar, ketozalar.

Monosaxaridlar kimyoviy jihatdan poligidroksialdegidlar va poligidroksiketonlar boʻlib, ular molekulasi uchun tarmoqlanmagan uglerod zanjiri xarakterlidir. Aldegid guruh saqlaydigan monosaxaridlar *aldozalar* deb atalsa, keton guruh saqlaydigan monosaxaridlar *ketozalar* deb ataladi (–oza qoʻshimchasi hama monosaxaridlarning nomi uchun xosdir). Aldozalarning eng muhim vakili – glyukoza, ketozalarniki – fruktozadir.

Monosaxaridlarning fazoviy izomeriyasi

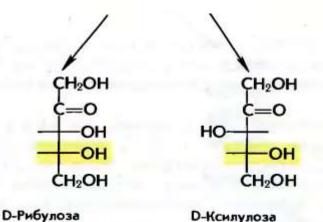
Monosaxaridlar molekulasi doim asimmetrik uglerod atomi (dioksiatsetondan tashqari) saqlaydi. Shuning uchun ham ularga optik izomeriya xos. Aldogeksoza, masalan, glyukoza moleulasini koʻrib chiqsak, unda toʻrtta xirallik markazi borligini koʻramiz Shuning uchun Vant-Goff formulasi N=2ⁿ ga koʻra aldogeksozalar 2⁴=16 ta fazoviy izomer holida mavjud bo'la oladi. Aldogeksozaning barcha 16 ta izomerii ma'lum. Ulardan biri tabiiy D-glyukozadir. Mavjud 16 ta fazoviy izomerlar o'z navbatida 8 juftga bo'linadi. Har juftdagi monosaxaridlar o'zaro optik antipodlar bo'lib, ulardan biri qutblanish tekisligini qancha oʻngga bursa, ikkinchisi shuncha chapga buradi. Masalan, D-va L- glyukozalar bir-biriga nisbatan optik antipodlardir, ular Yana enantiomerlar deb ham ataladi. Bu fazoviy izomerlar E. Fisher taklif qilgan tasviriy formulalar bilan ifodalanadi. E. Fisher formulasining afzalligi shundaki, u juda oddiy va tushunarlidir, lekin bu formula moddaning haqiqiy tuzilishini aks ettirmaydi. Har bir juft bir xil nom bilan ataladi, lekin ularning oldiga D- va L-harfi qoʻyiladi.

(D-эритро-пентулоза)

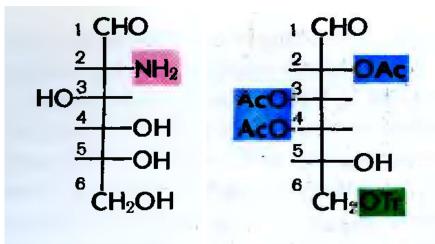
D-Тетрулоза (эритрулоза)

(D-трео-пентулоза)

Xevopc (Haworth) **Уолтер** Норман (1883—1950), английский химик-органик. Образование получил в Манчестерском и Гёттингенском университетах, в 1912—1948 гг.— профессор Бирмингемского университета. Основные работы посвящены химии углеводов. Доказал, что глюкоза, галактоза и манноза содержат шестичленные циклы (формулы Хеуорса). Изучал строение витамина С и впервые синтезировал его (1933, совместно с Т. Рейхштейном). Лауреат Нобелевской премии по химии (1937).

2-Амино-2-дезокси-D-глюкоза (D-глюкозамин)

2, 3, 4-три-О-ацетил-6-О-тритил-D-глюкоза

Кёнигс (Koenigs) Вильгельм (1851—1906), немецкий химик-органик. Образование получил в Берлине; работал в лаборатории Ф. Кекуле, а затем А. Байера в Мюнхене. Известен работами по синтезу различных алифатических, ароматических и гетероциклических соединений. Впервые синтезировал хинолин (1879) и пиперидин (1881). Предложил (1901, совместно с. Е. Кнорром) способ синтеза гликозидов сахаров.

Ara — Арабиноза

GalNAc — N-Ацетилгалактозамин

GlcNAc — N-Ацетилглюкозамин

ManNAc — N-Ацетилманнозамин

MurNAc — N-Ацетилмурамовая

кислота

NeuNAc — N-Ацетилнейраминовая

кислота

Gal — Галактоза
Glc — Глюкоза
Glc — Глюкоза
Glc — Глюкуроновая кислота
Xyl — Ксилоза
Мап — Манноза
Rha — Рамноза
Rib — Рибоза

— Фруктоза

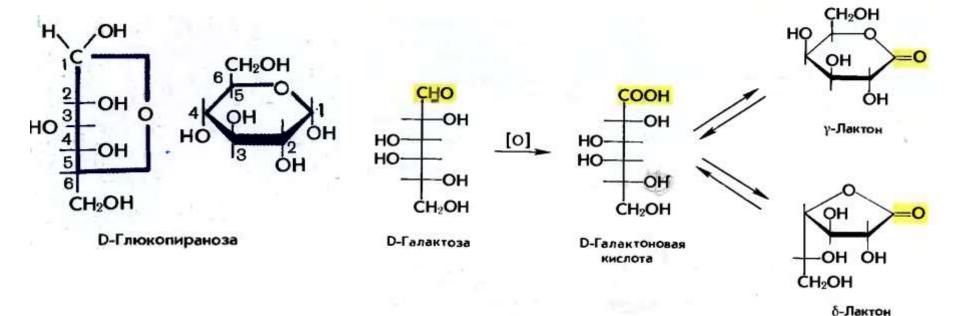
Fuc — Фукоза

Fru

Monosaxaridlarning chiziqli va xalqali koʻrinishlari

E. Fisherning tasviriy formulalari yordamida ochiq zanjirli monosaxaridlar ifodalanadi. Biroq monosaxaridlar halqali shakllarda ham boʻladi. Glyukozaning halqali tuzilishini avval rus olimi A.A. Kolli (1870 y.), keyinroq esa nemis olimi B. Tollens (1883 y.) taklif etgan. Ma'lumki, uglerod atomlari zanjiri toʻgʻri chiziq shaklida emas, balki egilgan holda boʻladi, shu tufayli fazoda toʻrtinchi va beshinchi uglerod atomlarining gidroksillari aldegid guruhga yaqinlashadi. Bu funksional guruhlarning nukleofil birikish mexanizmi bo'yicha o'zaro ta'sirlashishi natijasida halqali yarimatsetal hosil boʻladi. Aldogeksozalarda aldegid guruhi bilan asosan beshinchi ugleroddagi gidroksil reaksiyaga kirishadi, chunki bunda termodinamik turgʻun bo'lgan olti a'zoli halqa hosil bo'ladi. Bunday halqa *piranoza*, hosil bo'lgan yarimatsetal gidroksil guruh esa *glikozid* gidroksil deb ataladi. Agar aldegid guruh bilan toʻrtinchi ugleroddagi gidroksil guruh reaksiyaga kirishsa, u holda *furanoza* (besh a'zoli halqa) hosil bo'ladi:

Monosaxaridlarning halqali shakllarida qoʻshimcha xirallik markazi paydo boʻladi, chunki ilgari oksoguruh tarkibiga kirgan uglerod atomi asimmetrik uglerod atomi boʻlib qoladi. Hosil bo'lgan xiral markaz anomer markaz deb, tegishli ikkita fazoviy izomerlar esa α - va β anomerlar deyiladi. α - va β -anomerlar halqali tuzilishli piranozalar va furanozalar tarkibiga kiruvchi yarimatsetal gidroksilning fazoda joylanishiga qarab bir-biridan farq qiladi. Agar glyukoza molekulasidagi yarimatsetal gidroksilning holati halqali shakl hosil boʻlishida ishtirok etayotgan gidroksilning holati bilan bir xil bo'lsa, bunday halqali shakl α-anomer deyiladi. Aksincha bo'lsa, β-anomer deyiladi. Glyukozaning bu ikala anomeri eritmada birbiriga osonlik bilan o'tib turadi. Shunga asoslanib glyukopiranoza va glyukofuranozalarning α va β -anomerlarini yuqorida koʻrsatilgandek yozish mumkin. $_{09.12.2022}$

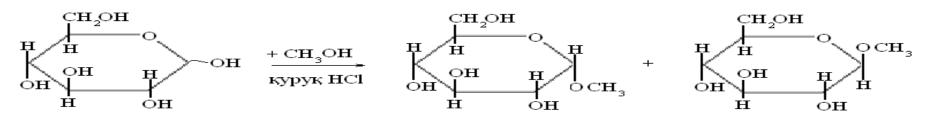

Monosaxaridlarning stereokimyosi va ayrim kimyoviy xossalari

Monosaxaridlar, jumladan, glyukoza, qattiq holatda halqali tuzilishga ega. Qaysi erituvchidan qayta kristallanishiga qarab D-glyukoza yoki α-D-glyukopiranoza (spirt yoki suvdan) yoxud β-D-glyukopiranoza (piridindan) holida olinadi. Bu anomerlar solishtirma burish burchagining qiymati bilan farqlanadi: α-anomerning $[\alpha]D^{20} = 112^0$ boʻlsa, β-anomerniki - + 190 ga teng. Shu anomerlardan birining Yangi tayyorlangan eritmasining optik faolligi kuzatilganda solishtirma buruvchanlikning qiymati ma'lum vaqt davomida oʻzgarib turishi va nihoyat $[\alpha]D^{20} = +52,5^0$ boʻlganda oʻzgarmay qolishi aniqlandi. Bu hodisa *mutarotatsiya* deb ataladi. Shunday qilib, mutarotatsiyaning asosida monosaxaridlarning ochiq va yopiq tautomer shakllarda boʻla olishi va ularning muvozanat hosil boʻlguncha bir-biriga oʻtib turishi yotadi.

Kimyoviy xossalari. Ma'lumki, har bir monosaxarid eritmada har xil tautomer shakllarda bo'ladi. Shuning uchun ham kimyoviy reaksiyalarda reaksiya sharoitiga hamda ta'sir qilayotgan reagentning tabiatiga qarab monosaxaridlarning formulasi u yoki bu shaklda ifodalanadi.

1. Glikozidlarning hosil boʻlishi. Monosaxaridlarning halqali shakllariga quruq vodorod xlorid ishtirokida gidroksil saqlovchi birikmalar (spirtlar, fenollar va boshqalar) ta'sir ettirilsa, yarimatsetal gidroksilining vodorod atomi radikalgan almashinib, *glikozidlar* deb ataladigan halqali atsetallar hosil boʻladi.

E'TIBORINGIZ UCHUN RAHMAT!